

ПОЧАТОК РОБОТИ НАД ДОСЛІДЖЕННЯМ ІСТОРІЇ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції і закінчення громадянської війни зацікавлення історією фабрик і заводів набирає масового характеру.

Читач-робітник потребував творів, в яких відбивалися б його повсякденні перемоги, ентузіазм, віра у світле майбутнє.

Серед інших літературних форм найбільш вдалою для відтворення історії і сучасного життя робітничого класу виявився історико-літературний нарис.

Звичайно, в нарисі неможливо описати всі етапи історії підприємства, особливо якщо вона налічує вже десятки або і сотні років. Історія заводів, фабрик чи шахт складалася з суцільного ланцюга подій, кожна з яких могла бути темою для створення нарису.

В добу індустріалізації будувались нові підприємства. Масовий героїзм їх будівників також служив невичерпним джерелом для нарисової літератури.

Найяскравішою рисою літературної роботи 20-х років, безсумнівно, слід вважати те, що авторами нарисів, присвячених окремим подіям в житті підприємства, були самі робітники цього підприємства. Робітники довіряли своїм робкорам, які були їх товаришами по праці, і в той же час відразу вказували їм на помічені помилки.

Навряд чи можна говорити про якусь науковість нарисової літератури 20-х років. Освіта і невеликий літературний досвід робкорів не давали їм можливості писати історію свого підприємства на науковій основі; проте вони й не ставили собі це за мету. Непересічна цінність цих творів полягає в іншому — вперше за всю історію людства робітник у повний голос заговорив про історію свого класу, про свою працю, минуле і своє майбутнє. Нариси

були одним із свідчень усвідомлення робітниками того, що вони звільнилися від будь-якого класового гноблення, розуміння свого суспільного значення і величі будівництва комунізму.

Саме таке усвідомлення і було причиною постійно зростаючого інтересу робітників до своєї історії. Цей інтерес зростав кожен день разом з політичним і культурним рівнем робітничого класу. Тож зрозуміло, що рамки нарисів через певний час стали тісними для вдоволення такого інтересу. Крім того, літературна форма нарисів 30-х років лишалася далеко не досконалою. Нариси тепер часто писали особи, що не працювали безпосередньо на підприємстві, в зв'язку з чим твори втрачали натхненність, бадьорість і свіжість.

О. М. Горький писав у статті «Історія фабрик і заводів»: «Нарисова література не виправдовує тих сподівань, що ми на неї покладали,— в переважній більшості нариси пишуться поверхово і легковажно, певно тому, що автори не розуміють актуального значення нарисів в наші дні, ставляться до нарисів як до літератури третього ґатунку і вважають роботу над ним нижче від своєї гідності. До того ж автор нарисів, як правило, розповідає про ту чи іншу частину підприємства, про окремі цехи і процеси. Від нього не можна і вимагати, щоб він дав повну картину діяльності заводу чи фабрики в цілому, значення його досягнень, роль у промисловості, історію його зростання і розвитку — для такої роботи автор нарисів і технічно не підготовлений, і недостатньо поінформований» [1].

У ті роки, однак, на підприємствах не припинялась діяльність робкорів. Просто, відчуваючи потреби часу, вони від написання маленьких нарисів поступово переходили до систематизованого накопичення матеріалу і починали роботу над книжками з історії підприємств.

У 1930 р. виходить перша книга, присвячена історії заводу. Автором її був зварювальник листопрокатного цеху заводу «Серп і Молот» М. Михайлов. Вона мала назву «В боях за метал».

Перший твір з історії українських фабрик і заводів належить перу шахтаря К. Гудка-Єремеева. Це книга «Донбасс героїчний». Своєю щирістю і натхненністю цей твір вигідно відрізнявся від дещо сухуватої і схематичної книги Михайлова.

Той факт, що перша книга з історії підприємств України присвячена Донбасу, історично обумовлений. В історії робітничого класу не тільки України, а й всієї країни, історія робітничого класу Донбасу займає особливе місце. Починаючи з 80-х років XIX сторіччя, Донбас був найбільш розвиненим промисловим районом Росії. У цьому відношенні його можна було порівняти лише з Петербургом і Уралом. Тут відбувалася концентрація робітничого класу, яка обумовлювала його згуртованість і високу політичну свідомість. Революційна боротьба робітників цього краю мала великі традиції. Зрозуміло, що це викликало найжорстокіші репресії як з боку місцевих капіталістів, так і царського уряду. Умови життя шахтарів були жахливі.

Після закінчення громадянської війни значення Донбасу було величезним. Він був фактично єдиною кочегаркою всієї Росії. Шахтарі почали героїчну боротьбу за відновлення шахт і заводів краю, що становить одну з найяскравіших сторінок історії робітничого класу Радянського Союзу, зокрема України.

Робітники усвідомлювали свою відповідальність перед партією і народом і пишалися виявленою до них довірою. У книзі К. А. Гудка-Єремеева до читача промовляв не один окремих робітник, а вся робітнича маса Донбасу, членом якої він був і від імені якої він писав.

Захоплений книгою, М. Горький писав у передмові до неї: «Мовою Єремеева говорить не літератор, а передова людина робітничої маси, це крик її революційного розуму і серця. Це сировина, з якої через певний час будуть вироблені прекрасні драми і романи, це справжній документ історії, яку створює сама маса» [2].

Вперше за всю історію Росії людина, що не мала літературної освіти, весь літературний досвід якої зводився до кількох невеличких за обсягом нарисів, робітник шахти створив книгу, присвячену таким же робітникам, прославленню їх повсякденної праці і повсякденного героїзму. Це явище було можливим тільки в умовах повного визволення робітничого класу, в умовах, коли робітничий клас став справжнім господарем своєї країни.

І все ж таки книга К. А. Гудка-Єремеева лишилася своєрідним винятком і займає серед книг з історії фабрик і заводів окреме місце. Це, звичайно, пояснюється не тим, що видання вийшло в світ до офіційного заснування серії «Історія заводів». Його винятковість полягає в іншому, а саме в тому, що «Донбасс героический» так и лишився єдиною книгою, написаною від початку до кінця самим робітником (якщо не рахувати літературно менш вдалої, як уже було вказано, книги М. Н. Михайлова «В боях за металл»).

Може виникнути питання, чому О. М. Горький, який так щиро захоплювався «Донбассом героическим», в своїй теорії про створення книг з серії «Історія фабрик і заводів» *наполягав тільки на участі робітників у створенні цих видань, а не на їх цілковитому авторстві*, і чому він намагався залучити до роботи над ними професійних письменників та істориків. Спробуємо розібратися в цьому протириччі.

Перша, і мабуть, найістотніша риса, що обумовлює винятковість твору Гудка-Єремеева, полягає в тому, що «Донбасс героический» не був історією підприємства. Протягом усієї книги лише кілька разів хто-небудь з героїв (а конкретними героями тут, очевидно, слід вважати всіх згаданих робітників) буквально у двох-трьох словах згадує страшне минуле Донбасу. Таким чином, будь-якого дослідження історії підприємства автор не робив і, безсумнівно, навіть не намагався робити.

Вся книга становить кілька окремих нарисів, поєднаних між собою виключно спільністю ідеї. Щодо книги «Донбасс героин-

ческий» це не можна вважати недоліком. Але це було абсолютно неприпустимо для цілої серії наукових книжок.

Тепер слід звернути увагу на літературний бік «Донбасса героического». З цього приводу доведеться ще раз звернутися до передмови М. Горького. «Мені запропонували редагувати його нариси, виправити граматичні огріхи його гарячих промов, причесати їх брудну нерівну мову. Я відмовився зробити це. В іншому випадку я вважав би обов'язком своїм дещо «олітературити» нариси, а в цьому — не хочу і навіть не можу. Ні, нехай ця книга піде до людей такою, як вона зроблена автором, такою гарячою і радісною, як автор викричав її,— з усіма її сумом і радістю, з соромом за людей і з гнівом на них, з усією силою її могутності класової ненависті...» [2].

Отже, М. Горький вважав літературну форму, насамперед, мову книги, придатними тільки для неї, як для книги, написаної самим робітником і призначеної для того робітничого середовища, про яке вона писалася (у даному випадку під робітничим середовищем слід розуміти донбаських шахтарів — героїв книги). Специфічність книги і засобу викладення матеріалу в ній робили важким її сприйняття робітниками за межами Донбасу.

Ось ще одна причина того, що Горький, незважаючи на своє захоплення «Донбассом героическим», все ж таки не вважав його зразком для створення книг з серії «Історія фабрик і заводів». Проте саме це видання остаточно переконало всіх у необхідності створення книг, присвячених історії підприємств, тобто «Донбасс героический» був приводом для створення серії «Історія фабрик і заводів».

У жовтні 1931 р. М. Горький подає в ЦК ВКП(б) пропозицію про видання серії збірників «Історія заводів».

Розглянувши її, ЦК ВКП(б) 10 жовтня 1931 р. приймає спеціальну постанову про видання «Історії заводів», яка була опублікована в газеті «Правда» № 281 від 11 жовтня 1931 року. У постанові схвалювалась пропозиція Горького. У ній затверджувались організаційні і методичні принципи роботи над серією, розроблені Горьким. Видання «Історії заводів» було покладено на об'єднане державне видавництво (ОДВ). Редколегією «Історії заводів» (пізніше її стали називати Головною редакцією) було заплановано видання книжок, присвячених історії 102 підприємств. На Україні насамперед намічалось написання історії Макіївського та Краматорського металургійних заводів і шахт Донбасу.

28 листопада 1931 р. у газетах «Правда» та «Известия ЦИК СССР и ВЦИК» було надруковано статтю Горького «За работу!». У ній він наголошував на необхідності висвітлення дореволюційного періоду історії підприємства. Знання минулого було потрібне для гідної оцінки сучасності. Зображення дореволюційного періоду історії підприємства було в першу чергу призначене для молоді.

«Молодь повинна зрозуміти, що вона живе в роки, коли виношується, реалізується ще набагато більш значне, ніж всі доброзичливі фантазії соціалістів-утопістів» [1].

Саме цією настановою Горького, певно, і керувався письменник з Донбасу І. О. Гонімов — автор відомої книги «Старая Юзовка», яка вийшла в 1937 р. і була фактично першою книгою з серії «Історія фабрик і заводів», присвяченою історії українського підприємства (до неї в 1934 р. у Харкові видали книгу М. О. Ізотова «Мое життя, моя робота», віднесення якої до серії «Історія фабрик і заводів» слід вважати помилковим).

«Старая Юзовка» [5], написана професійним літератором, надалі досить відомим письменником, помітно відрізнялася від книги «Донбасс героический». Проте ця книга, що була тричі перевидана, теж не може вважатися зразковим виданням з серії «Історія фабрик і заводів». Слід зазначити, що вона має ряд принципових недоліків, якщо підходити до неї з критеріями оцінки видань серії.

Основний горьківський принцип організації авторського колективу для створення книжок з історії підприємств передбачав три положення: участь у створенні книжок робітничих колективів; участь спеціалістів-істориків; участь висококваліфікованих літераторів, зокрема провідних письменників країни.

Як бачимо, у справі створення видань з серії Горький відводить літераторам — навіть маючи на увазі, що це провідні письменники, до яких Гонімов на той час не належав, — тільки третє місце. Такий факт, звичайно, об'єктивно обумовлений.

Дати в книзі широку історичну панораму розвитку підприємства, знайти в його історії типові риси і тенденції розвитку всієї країни і всього робітничого класу — справа надзвичайно важка, і виконання її можливе тільки в тому випадку, якщо вона створюється колективно, тобто при її написанні поєднуються зусилля учасників і свідків подій, робітників та інженерно-технічного персоналу. Крім того, велика роль у цьому належить спеціалістам-історикам, найважливіше завдання яких — визначення методологічних принципів та розробка схеми, за якою повинна викладатись історія того чи іншого підприємства.

При такій організації авторського колективу письменнику залишається тільки зробити книгу публіцистичною, надати їй досконалої літературної форми.

Гонімов узяв на себе фактично непосильне завдання — написати книгу своїми силами. У цьому випадку запобігти недолікам було неможливо.

Звичайно, не можна вважати «Старую Юзовку» поганою книгою. Навпаки, з літературного боку це було одне з найкращих видань з «Історії фабрик і заводів», яке користувалося великим читачьким попитом. Але постає питання: чи відіграла «Старая Юзовка» ту ідейну та виховну роль, яку покладали на книгу з історії заводів Горький та інші члени Головної редакції? Цю функцію видання могло виконати тільки при умові повного зрозуміння його робітниками. «Старая Юзовка» не могла бути для робітників повністю зрозумілою.

Очевидно, слід розібратися в цьому більш докладно.

Книга охоплює період історії підприємства з 1869 по 1905 рік, тобто від його заснування до революції 1905 року.

Таким чином, історію цю ні в якому разі не можна вважати повною. Навпаки, найцікавіші її періоди, як, наприклад, роки першої світової війни, Жовтневої революції, громадянської війни та ін., до книги не ввійшли. Крім того, навіть революція 1905 р. і її вплив на робітників також фактично лишилися за межами видання. Але у даному випадку зображення такого впливу було, по суті, і неможливе, бо сам методологічний підхід до зображення робітників був неправильний. На сторінках «Старой Юзовки» замість свідомої робітничої маси, зображеної у розвитку її політичної свідомості, постала юрба, здатна виключно на стихійний протест. При цьому не виділено жодного окремого героя чи навіть персонажа. Звичайно, таке зображення робітників було в своїй основі неправильним. Але цікавий той факт, що автор «Старой Юзовки» і не намагався зробити робітничий колектив героєм книги, а його зображення — основною сюжетною лінією. Основну увагу Гонімов приділяє історії сімейства Юзів — володарів юзівських підприємств. Саме при цьому він використовує свою майстерність і навіть підходить до зображення цих відомих капіталістів з певною науковістю, тобто через зображення історії окремої сім'ї капіталістів автор розкриває процес поступового розкладу всього капіталізму, досягаючи при цьому вищого ступеня типізації.

При змалюванні образу засновника династії — Джона Юза — Гонімов не применшує, а навіть підкреслює позитивні риси його вдачі: невтомну енергію, залізну волю, працездатність, організаторські здібності, вроджене почуття промисловця, — типові для переважної маси представників капіталізму на першому етапі його розвитку. Навіть його невеликий портрет, вміщений у книзі, досить типовий у цьому відношенні: «Юзу було близько 55 років, коли він прибув у Донецький басейн. Міцний, з круглим обличчям, що заросло короткою бородою, Юз сильно насідав па свої ноги, ввігнуті всередину, як ноги бульдога» (с. 24).

Таке порівняння з бульдогом, звичайно, не позбавлене внутрішнього смислу — це прямий натяк на «мертву хватку» капіталістів. Варто навести ще один уривок з книги — сцену приїзду Джона Юза в Таганрог: «З молитовником в руках, псалтирем і книгами старого і нового завіту, як англійський місіонер, висадився Юз у Таганрозькому порту.

Порушували цілісність враження рушниця у футлярі і пістолети. Разом з багажем для Юза вивантажили цілу зграю псів: бульдогів, пойнтерів, овчарок і пуделів» (с. 24).

У цьому, здавалося б, чисто побутовому описі закладено глибокий смисл. У першому абзаці — молитовник, псалтир, книги старого і нового завіту — розкрито лицемірну вдачу буржуа Джона Юза, а через неї показано лицемірство всього капіталістичного класу. Порівняння з англійським місіонером також не випадкове. Досить згадати, що англійські місіонери під виглядом залучення

до лона християнської релігії насправді прокладали шляхи для англійського капіталізму.

У двох наступних абзацах, кожен з яких складається тільки з одного речення, автор говорить про пістолети, рушницю і зграю собак. Так він дає читачеві зрозуміти, що англійський пан з молитовником завжди готовий вдатися до знаряддя смерті для підкорення робітників.

Так, не називаючи і не перелічуючи тих чи інших позитивних чи негативних рис Джона Юза, Гонімов створює надзвичайно типовий образ представника нового пануючого класу — класу капіталістів.

Характерно, що він виявляє саме типові риси, в жодному випадку не торкаючись того, що було б притаманне тільки Джону Юзу як окремій людині.

Далі в особі синів Юза змальовано процес поступового розвитку і розкладу капіталістичного класу. Старші сини, Джон і Артур, ще подібні на свого батька. Вони тільки ще більш хижі, жадібні і жорстокі у ставленні до робітників.

Але образи молодших братів (саме молодших) Айвера і Альберта вже явно позначені виродженням. Вони також жорстокі і жадібні, але в них немає вже й частки батьківської активності, сили волі, працездатності і практичного розуму. Навіть їх портрети, намальовані автором двома-трьома словами, діаметрально протилежні портрету старого Джона Юза.

«Айвер — маленький на зріст, чорний, безформенний, як болванка». «Альберт — нікчемний і сухотний, був призначений директором доменних печей» (с. 35).

Потім автор нагадує: «В чужій країні старий Юз і старші його сини намагались показати шляхетність англійської нації, чистоту сімейних відносин, строгу прив'язаність чоловіка до дружини, а Альберт розвівся з дружиною» (с. 36).

Після цього Гонімов розповідає про стосунки Альберта Юза з красунею Пташинською і про купівлю її у чоловіка за п'ятнадцять тисяч карбованців. Цей епізод, може, дещо розтягнений. Почувається, що автор неодмінно хотів завдяки цій «пікантній» сцені привернути увагу читача. Але навіть і при вказаних недоліках не можна відмовити цьому епізоду у глибокому смислі і високому ступені типізації. Історія з купівлею чужих дружин була характерною вже для доби розвиненого капіталізму, коли буржуазні моральні принципи втратили свій зміст.

Моральний розклад капіталізму автор показує і в образі Айвера Юза.

«У ставленні Айвера до жінки було щось хворобливе і низьке. Айвер жив нежонатим для того, щоб прикрити своє багатожонство, розпусту і оргії... Своє становище і вплив директора Новоросійського об'єднання він широко використовував для задоволення низьких своїх почуттів, для зведення жінок — дружин і дочок службовців та постачальників. Він намагався перенести в український степ права магометанських пашей, перенести з ко-

лоніальних країн дико, необмежену владу чоловіка над жінкою. Він влаштував кутежі і оргії кожної ночі» (с. 38).

Гонімов вказує і на те, що моральний розклад капіталістів позначився і на їх оточенні — начальниках цехів і майстрах. І закінчує він розповідь про членів сім'ї Юзів так:

«У побуті і в домашньому колі сімейство Юзів було розділене на дві частини: молодші сини, що виростили у zenіті слави Джона Джемса Джоновича, відрізнялись розпустою і фізичним виродженням. Зате на виробництві, на заводі і в своїх стосунках з оточуючим світом всі Юзи були однакові й у всьому схожі на батька.

Всі хочуть заробити, нажитись, обдурити завод, а чому ж мені не можна обдурити тих, котрі намагаються нас обдурити,— говорив Джон Джемс Джонович Юз, коли який-небудь довірливий невдаха-постачальник просив помилування, апелював до сумління і закликав бога в судді» (с. 40).

Після цього протягом всієї книги показані тільки дії Юзів. Самі вони як окремі особи зникають. Їх характеристика закінчена. Автор зміг в особі одного сімейства капіталістів показати весь капіталістичний клас, його внутрішню суть, його поступовий розклад. Усі виведені ним риси членів цього сімейства підтверджуються конкретними прикладами.

Принцип науковості, з яким Гонімов підійшов до зображення сімейства Юзів, безумовно, поліпшив книгу, посилив її соціально-політичне звучання, наблизив її до того типу книжок з серії «Історія фабрик і заводів», який був розроблений Горьким. Але знов потрібно повернутися до питання, на якого ж все-таки читача могла бути розрахована «Старая Юзовка». Враховуючи наведені приклади і положення, можна твердо відповісти — на читача-інтелігента.

Вишуканість мовних та стилістичних засобів ускладнювала сприйняття книги робітниками.

А головне, робітники, тобто основна маса читачів видань з серії «Історія фабрик і заводів», завжди різко і справедливо засуджували книги з цієї серії, в яких головним героєм не була робітнича маса.

Очевидно, Гонімов і сам розумів це. І тому намагався «перекрити» недостатню науковість «Старой Юзовки» гострим сюжетом і на той час довершеною літературною формою. Це привело до того, що «Старая Юзовка» з книги документальної перетворилась на книгу художню, яка досить легко і з цікавістю читається. Тому її віднесення до серії слід вважати умовним. «Старая Юзовка», як і «Донбасс героический», була експериментом, але експериментом невдалим. Спроба Гонімова створити видання з історії заводів власними силами, не вдаючись до допомоги робітників та професійних істориків, практично закінчилась поразкою. Книга, написана всупереч горьківським принципам, не могла відіграти тієї великої ідейно-політичної ролі, яку покладали на серію Горький і члени Головної редакції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горький М. История фабрик и заводов.—«Правда», 1931, 7 сентября.
2. Гудок-Еремеев К. А. Донбасс героический. Очерки шахтера с предисловием М. Горького. Московское издательство писателей, 1931.
3. Гонимов И. А. Старая Юзовка (1869—1905). М.—Л., «История заводов», 1937.

S. M. RUDE

INITIAL RESEARCH INTO THE HISTORY OF ENTERPRISES IN THE UKRAINE

Summary

The development of literary genres, used for the writing of works, dedicated to the history of factories and works, is shown. Some of the first books connected with this theme are analysed, "The heroic Donbass", for example. The activities of A. M. Gorky in the creation of the series is shown. The novel "Old Uzovka" is analysed.
